

АНТИНОМІЯ: ШЛЯХЕТНІСТЬ/МІЩАНСТВО.

(поетика роману Достоевського «Бідні люди»)

«З вищої сфери позасвідомого до свідомості людини надходять екстатичні одкровення загадкового і неясного походження і навіть просто «думки», у суті своїй прозорі й виразні».

[3, 349]

Статтю присвячено дослідженню творчості Ф. Достоевського в аспекті поглядів українського вченого, літературознавця, філософа Д. Чижевського, який відзначав геніальний гуманітарний трансформаційний характер творчості письменника, генеративну силу та потенції романної прози Достоевського. Простежується багатовекторна близькість світоглядних поглядів Ф. Достоевського, відображених в його творах та когнітивних принципів Д. Чижевського. Літературознавчі погляди Дмитра Чижевського починають займати провідне положення в дослідженнях українських та зарубіжних вчених. В 2003 році відбулась міжнародна конференція «Дмитро Чижевський і світова славістика» в Дрогобичі. Був виданий збірник наукових праць багатьох дослідників. Також в останні роки по цій проблемі виходили праці Феденко П. та Кубрякової Є, на які ми спираємось в даному дослідженні.

Роман «Бідні люди» – це крик душі письменника проти приниження людини бідністю, ницістю. Через бідність людина стає відчуженою від живого життя, через бідність – виникає самотність, неможливість завести сім'ю, виховувати дітей. Героїчних зусиль докладає герой, щоб залишитись людиною, зберегти душу, її здатність до любові, щирості, доброзичливості. Достоевський висвітлив своїх протагоністів з вражаючою силою відвертості, як вважає О.Чичерін, – у «шекспірівських масштабах». [4, 177] Шекспірівське тло пульсує в екстатичності почуттів, яким тісно в епістолярних рамках.

Екстатичність почуттів бідної, приниженої бідністю людини, – єдиний спосіб довести неординарність, здатність мислити, любити, мріяти і – страждати високо, духовно страждати. Екстатичність диктує й своєрідний стиль, який комусь і здавався «солоденьким», нудотним. І листи Макара Девушкіна, і листи Варвари Доброселової стилістично не безбарвні, навпаки. В цьому ранньому творі (1844-1845)¹, визначились і стали провідними такі наскрізні грані авторської манери, як – суцільна контрадикторність у безлічі її проявів (як фактор світоглядно-філософський і соціальний), нахил до панівної ролі домінантних образів (в цьому романі – це насамперед *душа* і *серце*), любов до зменшувальних суфіксів як єдиний шлях висловити ніжність (у Макара),

¹ Роман з'явився у 1846 р. у «Петербурзькій збірці», яку видав М. Некрасов.

прицільна увага до деталей екзистенційного характеру, до того, чим живе людина у її земному бутті і про що думає та пише з граничною душевною делікатністю і романтичністю, це й сакральні мотиви, за якими стримана, непоказна христоцентричність.

Ті ж самі прикмети можна розпізнати й у манері писати листи героїнею. Безперечно, є певні відмінності – жіноча стриманість висловів, споглядальність, ретроспективність, глибша інтелектуальність. Відокремлювати в стилістичному плані, з точки зору поетики висловлювань адресанта і адресатки – не слід. В обох стукотить думка і форма одного автора. Для обох героїнь суттєвим є нахил до творення афоризмів, вживання різнорідних фразем, трансформованих ідіом, їхня мова – наскрізь метафоризована, хоча метафори це – мовні, в «очі не кидаються» і, як майже усе в Достоевського, стоять за геніальним виразом Чижевського – «поза межами краси». Не може бути й тіні сумніву, що роман духовно пов'язаний з гоголівською «Шинеллю». Ніхто не може оминати Достоевського ж слова: «Усі ми вийшли з гоголівської «Шинелі». [1, 152] Але це щось зовсім інше. Не випадково ж Макар не сприйняв «Шинелі», яку йому передала для читання Варя.

Весь лист від 8 липня Макар присвячує дискусії з Гоголем: «Книжки вашу, яку отримав 6-го сього місяця, поспішаю повернути вам і разом з тим поспішаю у цьому листі моєму порозумітися з вами. Погано, матінко, погано те, що ви мене у таку крайність поставили. Дозвольте, матінко: кожна верства визначена всевишнім на долю людську. Кому призначено бути у генеральських еполетах, цьому служити титулованим радником; комусь наказувати, а комусь покірливо й у страху підкорятись... А краще було б не залишати його помирати, бідолаху, а зробити б так, щоби шинель його знайшлася, щоби той генерал,... підвищив би чином і дав би хорошу платню...: зло було б покаране, а добродійність восторжествувала б...» (т.1, с.63)² «І для чого ж таке писати?» – гірко запитує Макар. Злиденні деталі побуту й сама постать нещасного шокують Макара. І дійсно! Акакій і Макар – герої не до порівняння. У Макара є його амбіції – почуття власної гідності, він філософ і особистість. Шекспірівські виміри проявляють себе на обширах екстатичності й одкровення.

Цим проявам людського духу приділяв значну увагу Д.Чижевський, наголошуючи на перевазі «вищого» в людині: «Нижча сфера людського буття обтяжує, часом унеможлиблює вільний рух людини, й злет угору. У людині живуть не тільки сили нижчого підсвідомого світу, а й сили над свідомого – пророчі сили... З вищої сфери позасвідомого до свідомості людини надходять екстатичні одкровення загадкового і неясного походження і навіть просто «думки», у суті своїй прозорі й виразні». [3, 348-349] Так, думки й вислови Макара цілком прозорі, але оформлені як максими, як узагальнені формою істини. Перевірені життям та власним досвідом. Макар функціонує в тексті як носій близьких Достоевському ідей та рис гуманістичного скерування – уславлення людини як такої, віра у вищість добра, шляхетність почуттів, всеохопна, але ненав'язлива христоцентричність.

² Достоевский Ф. Полное собрание сочинений в 30-ти томах. – Л.: Наука, 1973. – том, та сторінки в дужках.

Гіркота злиднів, бідність породжують нахил до типологічних узагальнень. Бідність принижує і пригнічує, але не в силі зламати почуття власної гідності, вразливості: «Він, бідний, він вимогливий; він і на світ божий інакше дивиться, і на кожного перехожого скоса дивиться, та навколо себе занепокоєним поглядом поводить, та прислуховується до кожного слова, мовляв, чи не про нього мова йде? Що, мовляв, чому це він такий непоказний?.. І кожен знає, Варенько, що бідна людина гірше ганчірки і жодної поваги ні від кого отримати не може.., у бідного, мовляв, нічого заповітного не може бути, ані амбіції якоїсь ні-ні-ні!» (с. 68). Гіркі ці одкровення – це й є просвітлена екстатична мова саморозкриття і узагальнення того, що є вищим у людини – ідеї гідності та спротиву: «А чому ж так і буде по-старому?»

Гнів Макара не проти письменників, які зображають принизливу бідність, а проти того, що вищого, духовного в бідній людині й підозрювати не бажають. Новаторство й сила таланту Достоевського в тому, що він побачив у розчавленому презирством велич і силу Духа, страх стати героєм пасквілю. О.Чичерін вважає, що не спадковість, а саме відштовхування було головним у стосунках Достоевський – Гоголь. [4, 180-181] Дослідник посилається на наполегливе твердження Ю.Тинянова в його роботі 1921р. «Достоевський і Гоголь» саме про відштовхування. Роман «Бідні люди» виразно це підтверджує (рішуче несприйняття Макаром «Шинелі» Гоголя, недовіра його і навіть гнів проти «пасквілянтів»), які убачають у бідних лише злиденність і не помічають сили духу, людської гідності та самолюбства. Таким в романі змальовано сусіда Макара літератора з промовистим прізвиськом Ратазяєв). Про таких писак Макар з гіркотою промовляє: «Цим лиходіям усе байдуже! Продадуть! Усе приватне твоє життя ні за копійку видадуть; святого нічого нема». (т.1 стр.69)

Так виникає в романі мотив *ворогів*. Це безсоромні писаки, пльоткарі, заздрісники, зирники. Саме в «Бідних людях» з'являються образи процентщиків-лихварів. Один з них – колега по роботі, який питає Макара, а чи є в нього щось під заставу. Отже, йому як людині, як товаришу по роботі не позиче грошей на слово. Ця тема набере страшної сили в «Злочині та карі».

Виникає гірка антитеза між буттям як проявом «нижчого» і вищим в людині, її духом. І Макар це розуміє, і в цьому його страждання. Тому він так хворобливо переживає ганебність злиднів, що не може не відчувати свого постійного прагнення до «вищого», цю невідповідність багатих духовних можливостей і убозтва свого існування. З цих причин і стають домінантами дві значущі лексеми – *серце* і *душа*. *Серце* стає символом духовного життя й огортає себе образами сателітами: *душа, розум, свідомість, совість*. (Ми розглядаємо образ *серце* певною мірою як відгомін кордоцентризму, як напрям у філософії серця в широкому аспекті і в світлі вчення Г.Сковороди: «Істиною людини є серце в людині – одному лише Богу досяжне, як думок наших безодня, просто сказати душа.., поза якою «ми є мертва тінь». Насамперед нас цікавить функціонування провідних домінант та їх роль у творенні авторського стилю, а також думки Д.Чижевського про філософію Сковороди).

Макар Девушкін усвідомлює себе як особистість стійку, цілісну, дякуючи власній душі, яка протистоїть тілесному: Ви не дивіться на те, що я такий

тихенький, що, здається. Муха мене крилом переб'є. Ні, матусю, я про себе не промах, і характеру цілком такого, яких пасує твердій та спокійній душі людини».(т.1 с.11) У цій само атестації герої презентує себе насамперед як людину чудовно цілісну.

Варвара має іншу вдачу, яку можна б зрозуміти через і за допомогою домінантних образів як проявів мінливих настроїв. Настрої коливання, контрастні зміни власних почуттів – прерогатива жіночності: «Цілий ранок мені було так легко на душі, я така весела була! А зараз знов усе чорні думки, сумно; усе серце знудилося» (т.1 с.18). Тут-таки Варя вживає промовисту метафору, яка наближається по суті до симфори. Вона відчуває своє власне серце як окремо в ній існуючу еманацию з відчутними фізичними змінами: «...все таке горе, що серце навпіл рветься».

Для Макара душа і серце – духовні константи, для Варвари – матеріальні, пов'язані безпосередньо з буттєвими обставинами. Тому і Макар дещо конфузиться свого нахилу до вищого й способів висловлення цих устремлінь горе: «...прикро, що я вам написав так фігурно і безглуздо... сяйво таке було на серці. На душі ні з сього, ні з того таке свято було!» Але, як і у Варі, все раптом міняється на протилежне – «усе стало по-давньому – і сіренько і темненько» (т.1 с.19). Макар годен навіть і звинувачувати власне серце як свого двійника: «Це ні з чого іншого відбувається, як від зайвої, дурної гарячкості серця». Обидві провідні домінанти сприймаються як синоніми і поводять себе адекватно: «...говорю це від душі, від чистого серця...» (т.1 с.19).

Варвара схильна певним чином наближати серце до розуму, до власних думок, допускає субституцію розуму серцем: «Я вмю оцінити в моєму серці все, що ви для мене зробили», а «сердечні думки» освячуються сакральними мотивами і надією на краще: «Я вічно буду за вас бога молити...» (т.1 с.21)

Наскрізний образ *серця* існує і сам по собі, як складова фраземи з наративною функцією заклику – піднятися духом: «Так ось згнітїть серце, матусю, та й перечекайте до одужання...» (т.1. с.26). І *душа* може бути формантом паремії: «у мені та матінці він душі не чув» (т.1 с.29).

Варвара частіше, ніж Макар вживає домінанти в різних сенсах, навіть не властивих для цих образів. В домінанти вона вкладає різні значення (настрої, мрії про щастя, співчуття до інших, доброзичливість). Власне перше кохання, ще не усвідомлюючи цього почуття, Варя передає через образ *серця*. Так, в одному реченні опиняється домінанта з різними сенсами: як характеристика вдачі та як бажання жити з обранцем одним серцем: «...серце моє було м'яке..., я розказала про бажання любити його, жити з ним одним серцем...» (т.1 с. 38). *Серце* для Варі – універсальний центр її істоти з численними функціями – виникає розгорнута метафора орудного відмінку у поєднанні з мовними метафорами: «Нові думки, нові враження, щедрим потоком прилинули до мого серця..., вони солодко бентежили всю душу..., в'юрмилися вони до мого серця...» (т.1 с.39).

Фраземи з формантом *серце* (душа) в устах Віри, в її споминах-щоденнику досить одноманітні: *серце* розривалося, *серце* надривалося – неодноразово, а мотиви втрати розуму, передчуття, підозри на хвороби вона

передає по-різному: «можна було, майже не помиляючись, зробити висновок, що він не в своєму розумі» (с.33); «...ще не дуже стара людина, але від поганих звичок майже лишився розуму» (с.33-34). Кожен благодійний порух серця неодмінно перейде у гіркоту. Свої особистісні почуття Макар неодмінно передоручає серцеві, як своєму другому «я»: «...зворушиться серце, а потім різні гіркі думки прийдуть» (с.46-47). Думка, розум серце – неподільні в естві Макара. За Чижевським це відгомін теорії «натхнення» як випромінення над індивідуального психічного змісту в індивідуальну психічну свідомість». [3, 349] Натхнення й екстатичні одкровення як випромінення «горного», над індивідуального – це підмурівок складної психічної організації героя і саме цим він повстає як різко окреслена особистість і це робить його антиподом Варвари, яка живе земним, хоча тонко розуміє і сприймає прекрасне.

Вже тут, у цьому ранньому романі Достоевського сформувався його стиль і його кредо. Роки каторги й вигнання не могли витравити ні любові до людини, та її христоцентричних проривань, вони поглибили розуміння психологічних глибин, у проявах амбівалентності, увагу до функціонування найменших духовних порухів, усього того, що створювало стиль «поза межами краси» (Д.Чижевський)

Література:

1. Гиппиус. От Пушкина до Блока. –М.-Л.: Наука, 1966. – 230 с.
2. Достоевский Ф. Полное собрание починений в 30 томах. – Л.: Наука, 1973.
3. Чижевський Д.Достоевський-психолог. Філософські твори в чотирьох томах. – Т.3. – К.: Смолоскип, 2005 – 460 с.
4. Чичерин А.В. Очерки по истории русского литературного стиля. – С.: Худ. литература, 1977. – 226 с.

Анотація

Статтю присвячено мікроаналізу одного з художніх творів всесвітньовідомого письменника Ф. Достоевського «Бідні люди». Аналіз був зроблений крізь призму літературознавчих та філософських принципів вченого-слависта Д. Чижевського, який присвятив ряд своїх наукових статей саме постаті Ф. Достоевського. Розглядаються стильові доміанти роману, використання символів та мотивів.

Ключові слова: стиль, символ, мотив, христоцентричність, шляхетність, міщанство.

Аннотация

Статья посвящена микроанализу одного из художественных произведений всемирноизвестного писателя Ф. Достоевского «Бедные люди». Анализ был произведен сквозь призму литературоведческих и философских принципов ученого-слависта Д. Чижевского, который посвятил ряд своих научных статей именно Достоевскому. Рассматриваются стилевые доминанты романа, использование символов и мотивов.

Ключевые слова: стиль, символ, мотив, христоцентричность, благородство, мещанство.

Summary

The article is devoted to the investigation of one of the literary works of famous writer F. Dostoevsky "Bednye liudi". The investigation was made through the literary critic's and philosophy's ideas of scientist D. Chyzevsky, which devoted the number of his works to F. Dostoevsky. Style's dominants of novel, symbols and motifs are researching in the article.

Key words: style, symbol, motif, christocentrism, nobility, Philistinism.